

PAJOR SÁNDOR

A korai njája istenképe

Előszó¹

India hosszú és kivételesen gazdag vallástörténetében több egészen különféle istenkép fogalmazódott meg. A Védák harcias istenei egy patriarchális, félnomád kultúra szellemi termékei. Az upanisadokban megjelenő személytelen világszellem, a Brahman egészen más, mint a korábbi védikus istenek. Ezt az istenképet részben nemvédikus elemekre lehet visszavezetni, mint még számos más dolgot, amely az idők során megjelent a hinduizmusban.² Az eposzok korára a védikus istenek a háttérbe szorulnak, helyettük jobbra Siva, vagy Visnu tűnik fel főistenként. Az ő kultuszuk lényegében monoteista, a többi isten alárendelt pozícióban van hozzájuk képest. A késő ókorra több jelentős hindu filozófia és vallásfilozófia alakult ki, emellett párhuzamosan fejlődtek a heterodox ind vallások is, közülük a legjelentősebb az ateista buddhizmus és dzsainizmus. Tovább színesíti a képet a középkorban egyre divatosabbá váló, manapság is intenzív kutatás tárgyát képező sok-sok tantrikus iskola és a felvirágzó hindu filozófiák. Az ind vallástörténet halhatatlanul gazdag és sokrétű, de ezek közül ebben a cikkben csak a korai njája istenképre koncentrálok, ezen belül is csak a három legkorábbi szöveg, a *Njája-szútra*, a *Njája-bhásja* és a *Njája-várttika* vonatkozó részleteit igyekszem elemezni. A njája és az említett szövegek rövid bemutatását követően megvizsgálom azt, hogyan és milyen irányba fejlődött a njája teológiája ebben a korai szakaszban. Néhány rövid és olvasmányos fordításrészletet is közzé teszek. A cikkben és a lábjegyzetekben közölt valamennyi fordításrészletet magam készítettem.³

A cikkben közölt évszámok, hacsak külön nem jelzem, követik Karl H. Potter folyamatosan bővülő és online is elérhető bibliográfiáját.⁴

¹ Az írás az emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának támogatásával készült.

² Ruzsa Ferenc: „A termékeny összecsapás – Az ind filozófia eredete”. *Orpheus Noster*, XX, 1995/3–4. 13–14.

³ Külön köszönet illeti Ruzsa Ferencet, aki sokat segített a fordítások és a cikk elkészítésében. A fordítás összevethető a szanszkrit eredetivel, amelynek – ha nem is kritikai, de szándékom szerint alapos – kiadását közzé tettem itt: academia.edu/36546095.

⁴ faculty.washington.edu/kpotter/xhome.htm (2018.06.12)

A njája korai szakasza

Szokás a njáját azonosítani az ind logikával, és bár tényleg foglalkozik a njája logikával, ismeretelmélettel és érveléssel, sőt idővel születtek tisztán logikai jellegű írások is, de a njája legkorábbi szövegei egyáltalán nem csak logikával foglalkoznak.⁵ A korai njája fő témája a világ és a világban tevékenykedő ember, akinek meg kell ismernie a világot ahhoz, hogy tetteit sikerre vihesse, éppen ezért a njája részletesen és hosszan vizsgálja az ember tudati funkcióit és a természetet is.

A legkorábbi rendelkezésünkre álló szöveg Gautama Aksapáda (Kr. u. 150) *Njája-szútrája* (NS), amely a szútrákra jellemző tömör stílusban íródott. A mű öt könyvből, könyvenként két fejezetből és összesen 528 szútrából áll.⁶ Az egyes szútra-mondatok gyakran hiányosak, éppen ezért kommentár nélkül megérteni szinte lehetetlen vállalkozás.⁷ Ezek a rövid mondatok memorizálásra szolgáltak, valószínűsíthetjük, hogy a memorizálást követően a tanítást szóbeli magyarázat, filozófiai diskurzus követte.⁸

A NS-hoz írt legkorábbi kommentár Vátszjájana Paksilaszvámin (Kr. u. 450) *Njája-bhászája* (NBh). A NBh a NS-hoz hasonlóan több rétegű mű. A szövegben több tucát olyan mondatot találunk, amelyek szútraszerűek, nem Vátszjájana magyarázó stílusában íródtak. A jelenségre már egészen rég rávilágított Ernst Windisch, aki szerint a NS és a NBh között keletkezett egy köztes kommentár. Ez szútra-stílusban íródott, csakhogy szerzőjének kiléte idővel feledésbe merült, mert a hagyomány egy ponttól a NBh részeként kezelte ezeket a mondatokat.⁹ Randle más konklúzióra jutott, szerinte a NS folyamatosan bővült. Amikor Vátszjájana vállalkozott a NBh megírására, akkor a mai NS-nál nagyobb korpust kapott kézhez. Ebből maga Vátszjájana válogatta ki, hogy mi a NS része, és mi nem az; amit viszont nem kezelte a NS részeként, azt beépítette kommentárjába.¹⁰

A sorban következő njája szöveg Uddjótakara (Kr. u. 610) *Njája-várttikája* (NV), amely meglehetősen hosszú, és bár részleteiben tartalmaz izgalmas gondolatokat és újításokat, a szakma gyakran negatívan kritizálja a szerzőt. Egyrészt azért, mert

⁵ A *Njája-szútra* legfeljebb 15 százaléka logikai jellegű, ha ide számoljuk az érvelésben elkövethető hibák részletes leírását is. Szigorú értelemben mindössze nyolc szútra szól a következtetésről (NS 1.2.32–39).

⁶ A különféle recenziók szútra-számozása eltérhet. Vácsaszpati Misra (Kr. u. 960) *szútrapáthája*, vagyis szútra olvasata 528 szútrát ad meg, és ez vált normatívvá a szöveget illetően, ám tudnunk kell, hogy a NS több szerkesztésen is átesett. Egészen biztosak lehetünk abban, hogy több szerző művéről van szó, a NS évszázadokon keresztül rétegződött. A problémát régóta elemzi a szakma, a témához lásd még többek közt Pajor Sándor: „*A korai njája istenérve.*” *Vallástudományi Szemle*, XIV, 2018/3, 11–13.

⁷ A szútra műfaj sajátosságairól lásd még RUZSA Ferenc, „The Authorlessness of the Philosophical sūtras.” *In Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. LXII. 2010/4, 427–442, különösen 430–433.

⁸ Arthur Berriedale KEITH, *Indian Logic and Atomism*, Oxford, Clarendon Press, 1921, 19.

⁹ Ernst WINDISCH, *Über das Nyájabhāṣya*, Leipzig, 1888, 30–34.

¹⁰ H. Niel RANDLE, *Indian Logic in the Early Schools*, Delhi, Oriental Books Reprint Corporation, 1976 (1930), 23.

feleslegesen (hosszasan) elidőzik egy-egy mondaton vagy gondolaton; másrészt azért, mert amikor nem képes filozófiai eszközökkel megoldani egy problémát, akkor retorikai bravúrokkal próbálja nevetségessé tenni a képzeletbeli ellenfél álláspontját.¹¹

A NV-ban szintén elkülöníthető egy tömörebb *vritti* és egy bőbeszédűbb *várttika* szövegrész. Ez önmagában még nem jelenti azt, hogy a NV is több szerző műve lenne, sőt a *várttika* stílusra jellemző az, hogy előbb rövidebb *vritti* mondatokban ismerteti a fő gondolatot, amit részletesebben kifejti olyan *várttika* mondatokban, amelyek részben vagy egészében megismétlik a *vrittit*. A NS és a NBh rétegződése rendkívül izgalmas és sokat kutatott téma, amit egy korábbi cikkemben részletesebben érintettem, valamint felvettem azt, hogy akár a NV is lehet több szerző műve.¹²

Ezek a njája legkorábbi szövegei, de mégsem helyes azt állítani, hogy ez a három szöveg a „korai njája.” A njáját hagyományosan két szakaszra szokás felosztani, korai njájára és új njájára. Az utóbbi szakasz első filozófusának Gangésát (fl. Kr.u. 1350) tartják,¹³ vagyis a tizennegyedik századig alkotó több tucat njája gondolkodó művei mind a korai njájához tartoznak. Habár nagyon soknak csak a címét vagy a szerzőjét ismerjük, kivételesen sok njája írás maradt fenn, a hindu filozófiák közül talán csak a védánta büszkélkedhet ennyi művel.¹⁴ Azért lehet ez, mert a njája igen népszerű volt, az alapjait vélhetően széles körben ismerték, sőt, valamilyen formában egészen a modern kor hajnaláig a klasszikus egyetemi tanulmányok részét képezte.

A korai njáját nem lehet bemutatni a testvériskolájának tartott vaisésika megemlézése nélkül. A njája egy ponton magába olvasztotta az atomista vaisésikát, legalábbis azt látjuk, hogy nagyjából Prasasztapáda (fl. Kr. u. 530) után kevés önálló vaisésika mű maradt fenn, melyek közül a legjelentősebb három kommentár,¹⁵ amelyeket Prasasztapáda *Padártha-dharma-szangrahájához* fűztek.¹⁶ Ez előttről viszont szintén csak egy vaisésika írás maradt fenn, Kanáda (fl. Kr. u. 100) *Vaisésika-szútrája* (VS). Az teljesen egyértelmű, hogy a NS ismeri és használja a VS tanait, ugyanis alkalmanként idézi is azt.¹⁷ Néhány esetben a NS gondolatmenetét csak akkor lehet megérteni, ha ismerjük a VS nézeteit és definícióit. A njája és a vaisésika kapcsolata

¹¹ POTTER, K. H. (szerk.): *Encyclopedia of Indian Philosophies II. Indian Metaphysics and Epistemology: The Tradition of Nyāya-Vaiśeṣika up to Gaṅgeśa*. Princeton: New Jersey, Princeton University Press, 1977. 304.

¹² PAJOR: 14.

¹³ POTTER: *i. m.* I.

¹⁴ HIRIYANNA, Mysore: *Outlines of Indian Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2005 (1932¹). 226.

¹⁵ Ezek Vjomasiva (fl. Kr. u. 950) *Vjomavatī*, Udajana (Kr. u. 984) *Kiranávalī* és Śrīdhara (fl. Kr. u. 991) *Njajakandali* és című művei, melyek egyébként fenn is maradtak.

¹⁶ POTTER: *i. m.* 3–12.

¹⁷ Leginkább a NS harmadik és negyedik könyve tartalmaz utalásokat vaisésika tanokra, itt található az idézetek is. A NS 3.1.36 példál szó szerint idézi a VS 4.1.8-at. Általánosságban elmondható, hogy a NS harmadik és negyedik könyve tűnik a legarchaikusabbnak.

már a legkorábbi időtől tudatos, világképük szinte teljesen megegyezik. Idővel a vaisésika népszerűtlenné vált, ám eddigre tanai integrálódtak a njájába.

A korai njája istenképe

A NS mindössze három szútrában¹⁸ érinti Istent, ez a rövidke részlet mégis nagyon jelentős, ugyanis valószínűleg ez az ind filozófiatörténet legkorábbi istenérve. Habár az érett njájáról fel sem merülhet, hogy ateista lenne, felvetődött már az is, hogy a NS a legkorábbi fázisában¹⁹ még ateista filozófia volt.²⁰ Mindenesetre a kommentátorok egyre nagyobb terjedelemben foglalkoznak ezzel a rövid NS résszel, amelyet többféleképpen is interpretálhatunk.²¹ Szükség is van a kommentárookra, önmagából a NS-ből meglehetősen kevés derül ki.

Az érv szerint lényegében azért van Isten, mert kell lennie egy tudatos lénynak, aki felügyeli és irányítja a világot. Irányítás nélkül az emberi tetteket nem követnék a tettek gyümölcsei – a bűnös nem bűnhődne és az erényes nem kapná meg méltó jutalmát. Mivel a *karma*²² nem tudatos, nem is képes beteljesíteni önmagát. Ha nem tudatos, akkor a *karma* nem tudhatja, hogy milyen eredményt kell hoznia az embernek, azt meg aztán végképp nem tudhatja, hogy hogyan lenne ez az eredmény összhangban a többi ember *karmájával*. A világon élő valamennyi ember összes tette végtelenül bonyolult rendszert alkot, csakis egy mindent tudó Isten lehet képes irányítani és beteljesíteni a *karmát*, avagy megadni a tettek gyümölcseit.

A NBh röviden kommentálja a NS érvét, majd kitér arra, hogy milyen Isten – erről a témáról a NS semmit sem ír. Alább közlöm a NS és a NBh vonatkozó részleteit, a NV-ra csak ezek után térek ki.

NBh: Erre más azt mondja:

NS 4.1.19: Az Isten az ok [és nem a tettek], mert látunk olyat, hogy az emberek tetteit nem követik a tettek gyümölcsei.

NBh: Az ember, aki törekszik valamire, nem biztos, hogy eléri törekvése célját. Ebből következik, hogy az emberi tettek eredményének elérése mástól függ. Amitől függ, az az Úr. Ezért ok az Úr.

NS 4.1.20: Nem, mert emberi tettek nélkül a tettek gyümölcse sem jön létre.

NBh: Ha az Úrtól függne az eredmény létrejötte, akkor az ember törekvése nélkül is létrejönne az eredmény.

¹⁸ NS 4.1.19-21.

¹⁹ A NS egészen biztosan több rétegű mű, amely talán évszázadokon keresztül bővült. Lásd még a 6. lábjegyzetet.

²⁰ HIRIYANNA: 242.

²¹ A NS istenérvének lehetséges értelmezéseit igyekeztem korábban kimerítően kifejteni. PAJOR: 15–22.

²² Az előző lábjegyzetben említett lehetséges értelmezések legtöbbször éppen abból fakad, hogy a *karma* kifejezést érthetjük „tett”-ként, a magyar nyelvben is használatos „karma”-ként és „rítus”-ként.

NS 4.1.21: Ez nem érv, mert Ő adja meg²³ [a tettek gyümölcsét].

NBh: Az emberi tettet az Úr megsegíti, az eredményre törekvő embernek az Úr teljesíti be az eredményt. Ha nem hozza létre, akkor az emberi tett eredménytelen marad. Ezért, mivel „ő adja meg, nem érv az,” (NS 4.1.21) hogy „az emberi tettek nélkül a tettek gyümölcse sem jön létre.” (NS 4.1.20)

Itt ér véget az Isten létét bizonyító érv. Ezt követően Vátszjájana rátér Isten vizsgálatára. Nézete szerint Isten egyfajta lélek, aki különbözik az emberi lelkektől annyiban, hogy mások a minőségei. Isten ugyanis tökéletes az erényben,²⁴ a tudásban, a meditációban, mentes a büntől,²⁵ a tévtudástól és a gondatlanságtól, valamint rendelkezik azzal a nyolc isteni képességgel, amelyeket egy jógi is elsajátíthat.²⁶ Isten tehát mindent tud és tévedhetetlen, tökéletesen erényes és mentes minden erénytelenségtől, figyelme avagy meditációja tökéletes és mentes a gondatlanságtól. Erényeinek és meditációjának köszönhetően birtokában van nyolc olyan képességnek, amely – legalábbis Bulcke értelmezése szerint – az omnipotencia egyfajta megfogalmazására tesz kísérletet.²⁷ Isten természete irányítja az élettelen világot és ő gondoskodik arról, hogy az emberek tetteiknek megfelelő sorsban részesüljenek, azaz ő teljesíti be a karmát.

Mindezek világosan kiderülnek az alábbi NBh részletből, amely a fenti idézet közvetlen folytatása. Ezzel a NBh be is fejezi Isten vizsgálatát.

NBh: Az Úr egyfajta lélek, akit megkülönböztetnek minőségei. Mivel ő lélekszerű, más lehetőség nincs.

Az Úr egyfajta lélek, akit megkülönböztet az, hogy erény, tudás és meditáció tekintetében tökéletes, mivel mentes az erénytelenségtől, a tévtudástól és a gondatlanságtól.²⁸ Továbbá erényének és a meditációjának eredményeképp rendelkezik a nyolc isteni képességgel;²⁹ ezek a parányivá válás és a többi.

²³ Az „ő adja meg” fordítás hangulatában talán túl kereszténynek tűnhet, a szanszkrit eredetiben nem az „ad” ige áll, hanem a „csináltat, bevégez.” Csak Vátszjájana kommentárjának fényében adekvát a fenti fordítás. A sorok lehetséges értelmezéséről korábban írtam már. PAJOR: 18.

²⁴ Az erényt a szanszkrit eredeti a *dharm*a kifejezéssel adja vissza, amely egy többszörösen túlterhelt terminus. Még ugyanez a szöveg is képes több különböző értelemben használni. Vátszjájanánál legtöbbször „erény”, vagy „jelleg” értelemben áll, esetleg az erény eredményeképp létrejövő „érdemet” jelölheti. Persze nem ritka, hogy logikai szövegek „állítmány” értelemben használják, sőt lehetséges jelentései között meg kell még említenem a „törvényt” és „világtörvényt”, valamint a „vallást” és „válásosságot”.

²⁵ A szanszkrit eredeti a bünt az *adharma* kifejezéssel jelöli, ami lényegében a *dharm*a ellentéte.

²⁶ A nyolc isteni képességgel részletesebben foglalkozom a 29. lábjegyzetben.

²⁷ C. BULCKE, S. J.: *The theism of rnyāya-vaśesika*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1968 (1947), 45.

²⁸ A definíció sokban hasonlít a YS-ban található: „Az Isten egy személy, akit nem szennyeznek a szenvedést hozó tettek eredményei, sem az azokra való hajlam.” Vö. YS I.24.

²⁹ A nyolc isteni képességről többek közt *Jóga-bbásjában* olvashatunk. Ezek (1) a parányivá válás, (2) a könnyűvé válás, (3) a nagyvá válás, (4) a [bármit] elérés, (5) a vágy beteljesítése, (6) a hatalom, (7) az uralkodás és (8) az, hogy vágyának megfelelően bárhol feltűnhet. Mindezeket a képességeket a

Akaratával összhangban álló törvénye³⁰ működteti az egyes lelkekhez tartozó érdemek és bűnök³¹ felhalmozását és az öt elemet. Így lehetséges úgy érteni saját tetteink gyümölcsét – anélkül, hogy feladnánk saját tetteink eredményességét –, mint ami az Isten korlátlan alkotóképességének beteljesülése. Alkalmas személy Ő erre: úgy atya az Úr a lények számára, mint ahogyan az apa az utódok számára.

És mivel ő lélekszerű, nem is adódik más lehetőség. Először is azért nem, mert a kogníciót kivéve nincs olyan tulajdonsága, amelyből mint ismérvből a mibenlétére következtetni lehet. A kinyilatkoztatásból viszont tudjuk, hogy az Úr lát, gondolkodik és mindent tud.³²

Ugyan ki lenne képes igazolni az Úr létét, ha nem lehet őt leírni a lélek ismerveivel, mint például a kognícióval, valamint ha felette áll a tapasztalás, következtetés és szent hagyomány tárgyainak?

Ha [Isten] a saját tetteink eredményességét sértve cselekedne, akkor itt is érvényes volna az összes ellenvetés, amit az [emberi] test karmikus ok nélküli természetéről mondtunk.

A NV kifejezetten hosszú kommentárt fűz a NS-hoz és a NBh-hoz. Ami az istenérvet illeti, nem igazán tér el a NBh-ban olvashatóktól, csak kibővíti azt. Ezt a szövegrészletet nem áll módomban itt közölni.³³ Röviden összefoglalva, Uddjótakara számára Isten a világban tevékenykedő hatóok, aki működésben tartja az atomokat és irányítja a karmát. Azért lehet képes erre, mert mindentudó és mindenható – noha soha nem akar olyat tenni, ami ne állna a karmával összhangban. Szigorú értelemben tehát Uddjótakara Istene nem szabad, tetteit megköti a karma törvénye és a világban létező emberek tettei. Uddjótakara mégsem hajlandó elfogadni, hogy Isten ne lenne úr a karma felett is. Helyette árnyaltan fogalmaz: Isten *tekintettel van a karmára*.

Ezt követően Uddjótakara figyelme az ateista filozófiákra, a szánkhjára és a materializmusra irányul. Rendkívül hosszú kritikája számos jegyzetet és magyarázatot igényel, ráadásul gyakran van az az érzésünk, hogy pusztán retorikai bravúrokkal próbálja lezárni a vitát, vagy nem hajlandó helyesen érteni a vélelmezett ellenfél álláspontját.

Mindezek után Uddjótakara visszakanyarodik Istenhez, és a fent közölt NBh részletet kommentálja, amely során többnyire szorosán követi a NBh-ban olvashatókat, de néhány újítása is van. Habár Uddjótakara explicit módon nem mondja ki, hogy Isten nem rendelkezik *manasszal*, vagyis nincs figyelemszerve, de az egyik mondatából ez is következik. Így lehetségessé válik, hogy Isten egyszerre van tu-

jóga-hagyomány szerint egy jógi, azaz egy ember is elérheti. Vö. YBh 3.45

³⁰ Szó szerint *dharmája*.

³¹ A szanszkrit eredetiben itt *dharma* és *adharma* olvasható.

³² Ezek a tulajdonságok teszik Istent megfelelő hatósággá a világ felett.

³³ A NV istenérvét részletesen elemeztem korábban. PAJOR: 19–22.

datában mindennek.³⁴ Azt is tisztázza, hogy Isten szubsztancia és nem minőség. Részletesebben kitér arra is, hogy Isten szubsztancia, nevezetesen egyfajta lélek, de minőségeiben különbözik az emberi lelkektől.³⁵ Kifejti, hogy Istenre nem használhatók az olyan, halandókra érvényes jelzők, mint „a létforratagba kötött” vagy „megszabadult,” ugyanis Istent nem köti meg semmi, ezért nincs értelme egy olyan sikert sugalló jelzővel illetni, mint a „megszabadult”. Megemlítésre kerül az *örök reláció* is, amely Isten és az éter (*ākāśa*) valamint Isten és a többi lélek között áll fenn. A felvetés azt is igyekszik tisztázni, hogyan lehetséges bármiféle kapcsolat két örök és változatlan szubsztancia között. Márpedig úgy tűnik, elfogadott nézet volt, hogy Isten kapcsolatban áll a lelkekkel, ugyanis tisztában van az egyes lelkekhez kapcsolódó erények és bűnök összességével. Uddjótakara azon töpreng, hogy vajon milyen reláció áll fenn a lelkek és Isten között, de a kérdést nyitva hagyja: csak annyi biztos, hogy valamilyen kapcsolat van közöttük. Ha egyesek nem akarják elfogadni, hogy *örök reláció* van Isten és a lelkek között, azok sem tagadhatják, hogy közvetett kapcsolatban áll Isten a halandó lelkekkel. A köztes elem ebben a közvetett kapcsolatban talán a figyelemszerv, a *manasz* lehet, de az is lehet, hogy az éter (*ākāśa*). Ezt Uddjótakara nem tisztázza. A szerző végül kitér arra, hogy Isten nem csupán a teremtés oka, Isten a világ helyes működésének folyamatos fenntartója, nélküle nem jutna érvényre a karma törvénye. A záró passzus felhívja figyelmünket arra, hogy nemcsak a filozófián keresztül bizonyosodhatunk meg Istenről, hiszen a szent írások is érvényes ismeretforrásnak számítanak.

A fenti bekezdésben röviden összefoglalt szövegrész egységes és jól követhető, a fordítást alább megszakítás nélkül közlöm néhány lábjegyzettel kommentálva.

NV 4.1.21: Mibenlétének világos elhatárolása híján kétséges, hogy vajon az Isten szubsztancia, vagy a minőségek közül valamelyik. Szubsztancia, mert minősége, hogy értelmes és csak a szubsztanciák [hordoznak minőségeket]. Akkor, mivel értelmes, ő is egyfajta lélek?

– Nem egyfajta lélek, mert eltérnek a minőségei. Ahogyan a föld sem egyfajta lélek, hiszen eltérő minőségei vannak, úgy az Isten sem egyfajta lélek, mert ő is eltérő minőségekkel rendelkezik.³⁶

³⁴ Lásd még a 42. lábjegyzetet.

³⁵ Egyértelműnek tűnik, hogy Uddjótakara követi Prasasztapáda álláspontját, miszerint Isten egyfajta lélek, habár a minőségei különböznek az emberi lelkektől. Elutasítom MORIYAMA véleményét (MORIYAMA, Shinya: *Omniscience and Religious Authority*. Zürich, Berlin: Lit Verlag, 2014. 30.), miszerint Uddjótakara szembefordul elődje álláspontjával, és tagadja azt, hogy Isten lélek lenne. A zavart a NV egyik mondata okozza: “[Isten] nem egyfajta lélek, mert eltérnek a minőségei.” Ez azonban nem Uddjótakara véleménye, hanem egy képzeletbeli ellenfél álláspontja, úgynevezett *púrvapaksa*. Az ilyen *púrvapaksa* nagyon gyakori a filozófiai művekben, de a kéziratok és a szanszkrit nyelvű kiadások semmilyen módon nem különböztetik meg őket, az értelmezés az olvasó feladata. Lásd még a 37. lábjegyzetet.

³⁶ Véleményem szerint a bekezdés *púrvapaksa*, vagyis az ellenféle nézete, ellenben Uddjótakara utódja, Vácsaszpati a szöveghez fűzött kommentárjában pozitív állításnak véli. Vácsaszpati szerint azért nem

Na de miben különbözik [az emberi lélektől Isten]? Először is, egyesek ezt mondják:³⁷ magasabbrendű benne az erény, a tudás, a szenvedéstől való mentesség és a hatalom. A kiválóságuk az, hogy örökkévalóak.³⁸

Ezzel nem értünk egyet. Ugyan az Isten értelmes voltáról van érvényes ismeretforrásunk, de nincs olyan érvényes ismeretforrás, [ami bizonyítaná benne] az erény és a többi dolog örök voltát. Nem lehet elfogadni olyat, ami nem érvényes ismeretforrásból származik.

Ellenben értelmének örök volta kiválóság, és ez minőségi eltérés [az emberi lélektől], igaz rá, hogy értelme örök, valamint [örök] a száma és a többi általános minősége. Az éterhez (*ākāśa*) hasonlóan Istennek hat minősége van. A számosság, méret, elkülönültség, érintkezés, elválás és értelem az ő minőségei.³⁹

De hát akkor milyen érvényes ismeretforrásunk van arra nézvést, hogy az értelme örök? Nemde bár ez: az atomok értelmes ok által felügyelten mozognak. Ez bizonyíték arra, hogy értelmes, ám honnan vesszük azt, hogy [Isten értelme] örök? Mert nem korlátozható egyes tárgyakra.⁴⁰ [Értelme] nem egyes tárgyakra korlátozott, mert azt tapasztaljuk, hogy egyszerre több okozat is létrejön, mint például amikor számos fajta élettelen dolog jön létre egyszerre. És ez nem férne össze azzal, hogy Isten különféle kogníciói⁴¹ egyes tárgyakra korlátozottak.

Az egyes tárgyakra korlátozott különféle kogníciók csak a test és a többi ok je-

egyfajta lélek Isten, mert a lelkek testtel rendelkeznek, Istennek viszont nincs teste. Úgy tűnik számomra, hogy Uddjótakara istene egy *manasz*, azaz figyelemszerv nélküli lélek, aki egyszerre van tudatában mindennek. Az ezt érintő fejtegetés a fordításrészletben alább olvasható.

³⁷ Az alább következő tézis feltehetően a *szánkhja* vagy jóga filozófiából származik. Vö. Jóga-bhásja I. 24–25.

³⁸ A szöveg valószínűleg a Szánkhjakáriká 23. versére utal, amelyben az olvasható, hogy az erény, a tudás, a szenvedéstől való mentesség és a hatalom az értelem (*buddhi*) „száttvikus” formái. Istenben ezek a minőségek örökök, ugyanis Isten tisztán szattva lenne (legalábbis egy njája gondolkodó így gondolhatta, habár félrevezető lehet a *szánkhja* és a njája világképét összekeverni). Isten az értelmes alany, amely magában hordozza az említett minőségeket, sőt ezek örökkévalók benne. Mivel örökkévalók, ezért teljesen tiszták és abszolútak is, ugyanis egy alanyban nem lehet meg egyszerre két ellentétes minőség. Az ember és a többi lény nem ennyire tiszta. Bennük az értelem ezen kiválóságai fluktuálnak „támaszikus” (sötét, anyagi, gyarló) ellentétükkel. Vö. Ruzsa Ferenc: *A klasszikus szánkhja filozófiája*, Budapest, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1997, 117–121.

³⁹ Ez a mondat a következő bekezdés végén szerepelt eredetileg, de Ruzsa Ferenc emendációját követve ide illesztettem. Vélhetően későbbi széljegyzetről van szó, ami az eredeti szövegben nem szerepelt.

⁴⁰ Nem lehetséges, hogy az Isten szellemi kapacitása egyszerre csak egyetlen tudattartammal tudjon operálni. Az általános ind nézet szerint ellenben az ember figyelemszerve (*manasz*) mindig legfeljebb egyetlen dolgot képes befogni, egyetlen dolgot képes közvetíteni az érzékszervektől a lélek felé. – Ruzsa Ferenc emendációját követve az eredetileg ez után következő mondatot a bekezdés végére illesztettem.

⁴¹ A szanszkrit eredetiben olvasható *buddhi* kifejezést a szerző (és már a legkorábbi njája szövegek is) két értelemben használja. A *buddhit* ahol csak lehet „értelem” alakban fordítom, követve ezzel a Ruzsa 1997 fordítását. A njájában a *buddhi* jelenthet még tudattartamot, gondolatot, azaz kogníciót is. Ezen a szöveghelyen kénytelen voltam ezt a fordítást választani.

lenlétében léteznek.⁴² Akkor Isten értelmességével együtt azt is fogadjuk el, hogy testhez kötött? Ha ezt is elfogadjuk, akkor feltétlenül vagy öröknek, vagy mulandónak kell tartanunk ezt a testet stb. Ha mulandó, akkor elfogadjuk az erény és az erénytelenség⁴³ meglétét [Istenben]. Ha viszont ezt elfogadjuk, akkor mivel ezektől függ, az Úr nem is lenne úr. Ellenben ha örök testet stb. feltételezel, ez is a tapasztalatnak ellenmondó feltételezés. Jobb, ha csak az értelem örök voltát fogadjuk el, mintsem azt, ami a tapasztalatnak ellentmond.

Vagy több, sorozatba rendeződő kogníciót fogadsz el az Istenben? Így sem lehetséges az, hogy a mozdulatlan dolgok egyszerre jöjjenek létre. Vagy ezek a folyamatként létező kogníciók egyszerre minden tárgyra irányulnak? Ez is a tapasztalatnak ellentmondó feltételezés. Aki ilyet feltételez, fogadja el [inkább] az értelem örök voltát. A kérdés csak ennyi: vagy örök, vagy sorozatba rendeződő. Nem logikus, hogy sorozatba rendeződő.

Ha a különbség a minőségek különbözőségéből adódik, akkor ami nem rendelkezik különböző minőségekkel, az azonos lesz, mint a tér és az idő – csakhogy ez nem így van, mert nem egyértelmű.⁴⁴ Azt állítjuk, hogy amiknek különböznek a minőségei, azok különbözők – nem azt, hogy amiknek nem különböznek a minőségei, azok azonosak. Hiszen például azt tapasztaljuk, hogy az egyforma minőségű fazekak különböznek. A tér és az idő is különböznek, mert különböznek az okozataik, még ha minőségeik nem is különböznek.

Nem lehetséges a világ létrejötte értelmes Isten nélkül. Ez az értelem pedig minden múltbéli, jelen és jövődő dologhoz hozzáfér; tapasztal és nem következtet, de nem is a hagyományon alapul – hiszen [a múlt, jelen és jövődő valamenynyire] nincs sem következtetés, sem hagyomány. Az Isten tudása örök, így nincs benne karmikus lenyomat.⁴⁵ Mivel nincs benne karmikus lenyomat és mivel értelme örök, ezért nem emlékezik. Mivel nem emlékezik, ezért nem is következtet.⁴⁶

⁴² A mondat eredetileg vélhetőleg széljegyzet volt, amit a későbbi másolók az előző bekezdés közepébe illesztettek, de valószínűbb, hogy ide szánták. Mondanivalójában egyébként következetes: az egyetlen tárgyra korlátozott tudatot a figyelemszerv (*manasz*) korlátozza, amely mindig pontosan egyetlen érzetet vagy emléket kapcsol a lélekhez. A figyelemszerv viszont anyagi létező, pontosan egy atomnyi méretű fénysebességgel cikázó szerv. (Vö. NS 1.1.16, NS 3.2.56-59) Isten ellenben nem testi, ezért nem rendelkezhet ilyennel. Így semmi sem korlátozza Istent abban, hogy egyszerre több dolog kerüljön a tudatába. Arra nem kapunk választ, hogy Isten esetében hogyan is történik az észlelés vagy tudatosulás. Sejthető, hogy mivel nézetük szerint Isten mindent egyszerre irányít, mindenhol jelen van.

⁴³ A szanszkrit eredetiben *dbarma* és *adbarma* olvasható.

⁴⁴ A „nem egyértelmű” egyfajta következtetési hiba, amelyet a njája ismer. Ez a következtetés azért nem egyértelmű, mert abból, hogy a térnek és az időnek közösek a minőségei (pl. mindkettő végtelen), még nem következik az, hogy a tér és az idő azonos.

⁴⁵ A szanszkrit eredetiben a *szanszkára* olvasható. Ez azt a karmikus lenyomatot jelöli az ind filozófiában, aminek gyümölcse a jövőben majd be fog érni.

⁴⁶ Nem is lehet képes következtetésre emlékezés nélkül, hiszen minden következtetésünkben szükség-szerűen használunk valamilyen emléket is. Isten nem emlékezik és nem is következtet, hanem tisztán és tévedhetetlenül tud.

Nem szenved, mert nincs benne érénytelenység, éppen ezért nem is mentes a szenvedélytől. Csak az lehet szenvedélytől mentes, akiben megvan a szenvedés. A szenvedés hiánya miatt nem ábrándul ki. Ugyanezért nincs benne ellenszenv sem, ugyanis mentes a szenvedéstől. Habár akarata van, [az] mentes a kínoktól, mert [akarata] minden dolog tekintetében korlátozatlan, akárcsak értelme.⁴⁷ Továbbá ő vajon [létforgatagba] kötött, vagy megszabadult? Éppen a szenvedés hiánya miatt nem kötött. Mivel nem kötött, ezért nem is megszabadult. Csak a megkötött szabadulhat. A Szentségesben viszont nincs megkötés – ezért nem is megszabadult.

Ha azt mondanád – képtelenség, hogy a többi lelket felügyelje, hiszen nincs velük kapcsolatban.⁴⁸ Vagyis ha úgy véled, hogy amely érények és bűnök⁴⁹ más dolgokhoz tartoznak, azok nem kapcsolódnak az Istenhez sem közvetlenül, sem közvetve. És nem lehet felügyelni olyasmit, amivel nem áll fenn kapcsolat. Az viszont képtelenség, hogy a nem irányított érények és bűnök⁵⁰ működjenek. [A válaszom az, hogy] ez nem így van, mert létezik az örök⁵¹ reláció.⁵² Egyesek úgy vélik, hogy a különböző lelkek kapcsolata örök. Ezt mi sem cáfoljuk. Cáfolás hiányában a dolgot elfogadjuk. Ők viszont az örök relációt az érvényes ismeretforrásokból vezetik le: az Úr relációban áll mindent átható dolgokkal, például az étterrel [ākāśa], mert relációban áll a testtel rendelkező dolgokkal, mint például egy fazék. Ahogyan például az [egyik] fazék egy testtel rendelkező dologgal, például egy másik fazékkal való kapcsolata miatt [közvetett] relációban áll a [mindent] átható dolgokkal, például a [másik edénnyel relációban álló] étterrel, úgy az Úr is relációban áll a testtel rendelkező [dolgokkal]. Ezért aztán ő is relációban áll a [mindent] átható dolgokkal, például az étterrel.⁵³

⁴⁷ A szerző a NS ismert definíciójára utal. NS 1.1.10: „A lélek tulajdonságai a vonzalom és ellenszenv, a törekvés, a boldogság, a szenvedés és a kogníció.” Tehát az emberi lelkekhez tartoznak ezek a minőségek vagy tulajdonságok. Isten ezzel szemben „egyfajta lélek”, vagyis egy másik fajta lélek, akiből hiányzik a szenvedés.

⁴⁸ Ez itt egy *vritti* mondat, ugyanis utána hosszabban megismétli a szerző.

⁴⁹ A szanszkrit eredetiben *dharmák* és *adharma* olvasható.

⁵⁰ A szanszkrit eredetiben *dharmák* és *adharma* olvasható.

⁵¹ Szó szerint: ‘nem létrejött kapcsolat’, *a-dzsa-szambandha*. A njája szerint minden létező örök, ami létezik, de nem létesült.

⁵² Ez egy *vritti* mondat, bővebb kifejtése alább következik.

⁵³ A némiképp homályos és interpretálást igénylő szövegrészlet az ind filozófia egyik nem túl ismert problémáján rágódik. A felvetés szerint két örök szubsztancia nem állhat relációban egymással, mivel mindkettő örök. Márpedig a mindent átható éter örök, és Isten is az. Ezért szorulhatott magyarázatra az, hogy hogyan is lehetséges az örök reláció. Márpedig Isten örök relációban áll az étterrel. Utóbbi folyamatosan kapcsolatban áll minden testtel rendelkező szubsztanciával. Az egyik fazék közvetlen kapcsolatban áll egy másik fazékkal. Mondjuk a második edény az első belsejében van. Az első fazék a másik fazékkal való közvetlen kapcsolata révén közvetett kapcsolatban áll az étterrel (értsd: azzal a térrészlettel), amely áthatja a második fazekat. Ez az analógia magyarázza azt, hogy hogyan állhat Isten mindennel örök kapcsolatban. Isten kapcsolatban áll a tárgyakkal, ezen keresztül közvetett kapcsolatban áll az étterrel. Az éter mindent áthat, ezért Isten közvetett kapcsolatban áll mindennel.

Na és vajon a lélek és Isten között fennálló reláció [mindent] átható, vagy nem [mindent] átható? Nem megválaszolható a kérdés, mert [a reláció] nem egy dolog. Csak annyit lehet mondani, hogy van reláció a lélek és Isten között, de hogy ez az Istent és a lelket áthatja, vagy nem hatja át, az nem eldönthető.

Akik pedig nem kívánják [elfogadni] az örök kapcsolatot, még azok is el kell fogadják, hogy van [valamiféle] reláció, mert az atom és a figyelemszerv érintkeznek. Az egyes lelkekhez tartozó figyelemszervek mind relációban állnak az Úrral. Mivel megvan a közvetett kapcsolat, ezért [az Úr az összes] többi lelket felügyeli. Ahogyan a lélek és a kéz relációjából és a törekvésből a kézben cselekvés realizálódik, a kéz, amelyben létrejött a cselekvés, relációban áll a harapógóval, és e reláció miatt irányítja a vasdarabot.

Ha mármost ez a levezetés azt bizonyítja, hogy a teremtés kezdetekor az Úr volt az ok, akkor ebből az következik, hogy most már nem ok?

Most is ugyanez a levezetés: amely erénye és bűne⁵⁴ van a holtaknak, akiknek nincs teste, azt tudatos ok felügyeli – ez ugyanaz a levezetés. Tudatos ok felügyeli az elemeket, [amelyek] mind a saját – [a föld esetében] például a megtartás vagy egyéb – jellegzetes funkciójuk szerint működnek a levegővel bezárólag, ugyanis [maga az elem] nem tudatos, akárcsak a balta és egyebek. Legyen a levezetés alanya egy fűszál! Ugyanúgy okozat volta miatt [irányítja tudatos ok], [s egyértelműen okozat a fűszál] mivel a látás és a tapintás tárgya. Tehát ezt is ugyanígy lehet megmagyarázni. Ahol csak nézetkülönbség adódik [annak tekintetében, hogy tudatos ok irányítja-e] az okozatot, ott minden esetben ugyanazzal a levezetéssel és a balta példájával tematizálva lehet bebizonyítani [azt, hogy az adott jelenségnek van tudatos oka].

És a hagyományból [is tudjuk azt, hogy Isten a hatóok].⁵⁵ A hagyomány is kinyilvánítja: Az Isten az ok.

A tudatlan ember a saját boldogságának és szenvedésének nem ura,
Az Isten küldi [őt] a mennybe vagy pokolba.⁵⁶

Amikor az Isten ébren van, akkor mozog a világ,
amikor alszik nyugodt lélekkel, akkor minden alussza álmát.⁵⁷

Ez az Istennel foglalkozó fejezet vége.

⁵⁴ A szanszkrit eredetiben *dbarma* és *adbarma* olvasható.

⁵⁵ Ez az egyetlen szóból és kötőszóból álló mondat valószínűleg a korábbi *vr̥tti* része lehetett, hiszen utána szó szerint megismétlésre kerül némi kiegészítéssel.

⁵⁶ *Mahā-bhārata* 3. (Vanaparvan) 30.28

⁵⁷ *Manu-smṛiti* 1.52

Konklúziók

A njája idővel egyre hangsúlyosabban istenhívő, sőt az orthodoxia bajnokának szerepében tűnik fel, akinek feladata megvédeni a hindu tanokat az ateista buddhizistáktól, de a NS még szinte alig foglalkozik Istennel.

A NS-ban olvasható istenérvnek több lehetséges értelmezése is van, és a kommentárok is hosszan foglalkoznak vele. A NBh teológiája már fejlettebb, számára Isten egyfajta lélek, a világ teremtője és irányítója. Ehhez Istennek mindentudónak kell lennie és úrnak kell lennie a világ felett. Ez az Isten jó és nincs is benne semmi rossz; igazságos, követi a karma törvényeit, és gondoskodik arról, hogy a bűnösök bűnhődjenek, és a jók elnyerjék jutalmukat. A NBh istenképében már megjelenik a jóga filozófiából ismert nyolc isteni tulajdonság is. A NV lényegében követi elődjét, de hosszas polémiákba is belemegy.⁵⁸ Legfontosabb újítása talán az, hogy megkísérel megoldani az istenképből fakadó problémákat. Szembesül azzal, hogy a karma törvényét követő Isten nem szabad – és így nem is úr a karma felett. Megoldása szerint Istent nem irányítja a karma, ő csupán tekintettel van rá. A NV több új fogalmat is bevezet, és több régi kategóriát is értelmez Istennel kapcsolatban. Ezeket keresztül igyekszik megmagyarázni azt, hogy Isten hogyan képes irányítani a világot: hogyan lehet Isten mindentudó, és hogyan állhat Isten kapcsolatban a halandó lelkekkel.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon melyik istenről beszél a njája. A szanszkrit eredetiben használt Ísvara kifejezés általánosan utal Istenre, mégis az a határozott gyanúnk, hogy a legtöbb njája gondolkodó Siva-hívő volt.⁵⁹ Ha viszont a njája Siváról beszél, akkor mi a helyzet a többi Istennel?

A hinduizmus jellemzően monoteista vallás; vagy fogalmazhatnánk úgy is, hogy hinduizmus olyan vallások együttese, amelyek többsége határozottan egyistenhívő. Persze ez nem akadályozza meg, hogy követőik ezernyi más természetfölötti lényben is higgyenek, amint a katolikusok is elfogadják az üdvözültek, szentek, angyalok, ördögök, szeráfok és arkangyalok létezését.⁶⁰

Rezümé

A cikkben a korai njája, pontosabban a Njája-szútra, továbbá kommentárja, a Njája-bhásja és alkommentárja, a Njája-várttika teológiáját vizsgálom. A Njája-szútrában olvasható az ind filozófiatörténet vélhetően legkorábbi istenérve. Ez a mindössze három mondatnyi passzus már előrevetíti azt az istenképet, amelyet a kommentá-

⁵⁸ Hely hiányában ezeket nem érintettem ebben a cikkben.

⁵⁹ POTTER: *i. m.* 21.

⁶⁰ Ruzsa Ferenc: Istenérvek a hindu logikai iskolában. In: Kendeffy Gábor – Vassányi Miklós (szerk.): *Istefogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományáiban*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2017, 133–147, itt 133.

rok igyekeznek részletesebben kifejteni. A njája filozófiája szerint szükségszerűen létezik egy olyan Isten, aki gondoskodik arról, hogy az egyes lények egyéni karmája megfelelő eredményt hozzon számukra. Kiderül továbbá, hogy Isten egyfajta lélek, amit tulajdonságai különböztetnek meg az emberi lelkektől.

Kulcsszavak

njája, teológia, istenérv, istenkép, india, indológia, Njája-szútra, Njája-bhásja, Njája-várttika

Abstract

Sándor Pajor

The Theology of Early Nyāya

This paper presents the theology of early nyāya, more precisely the theology of the Nyāya-sūtra, Nyāya-bhāṣya, and Nyāya-vārttika. In the Nyāya-sūtra we find an argument for the existence of God which is quite probably the most ancient such argument in the history of Indian philosophy. This fragment – only three sentences long – outlines the concept of God as it is expounded in the commentaries. According to Nyāya, there must be a God who ensures that each individual's karma produces the proper fruit. We also learn that God is a particular kind of soul, differing in its attributes from human souls.

Keywords

nyāya, theology, argument for the existence of God, concept of God, Nyāya-sūtra, Nyāya-bāṣya, Nyāya-vārttika